

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του

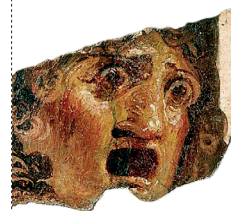
Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου

Επιμέλεια: Κωνσταντίνος Κυριακός

Πάτρα 2015

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του
Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΑΤΡΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISBN: 978-960-89231-1-9

Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως.
Το βάθρο του Αστυδάμαντος και χρονολογικά ζητήματα
της «Λυκούργειας» φάσης*

ΟΡΟΣΗΜΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ σημαντικότερου πολιτιστικού κέντρου της πόλης των Αθηνών στις νότιες υπώρειες του βράχου της Ακροπόλεως αποτέλεσε η εγκαθίδρυση του ιερού του Διονύσου Ελευθερέως μετά τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. από τον τύραννο Πεισίστρατο¹ και το άμεσα συνδεδεμένο πλάτωμα βόρεια αυτού ως χώρος διοργάνωσης των λατρευτικών και θεατρικών δρώμενων, δηλ. η πρώτη ορχήστρα.² Η εξέλιξη του θεάτρου ως αρχιτεκτονική και καλλιτεχνική σύλληψη έχει ταυτιστεί με τον χώρο αυτό των Αθηνών, ο οποίος συνδέθηκε με τη γέννηση, τις κορυφαίες στιγμές και την εξέλιξη του αρχαίου δράματος. Παρόλο τον ενάμιση αιώνα που έχει μεσολαβήσει από την αποκάλυψη του Διονυσια-

* Θεορμές ευχαριστίες οφείλονται στον Πρόεδρο της Επιτροπής Δρ. Αλέξανδρο Μάντη, καθώς και στα μέλη της για την μακροχρόνια επιστημονική υποστήριξη και βοήθειά τους σε όλα τα θέματα. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλουμε στον καθηγητή του Ε.Μ.Π Μανόλη Κορρέ, για τη βοήθειά του και τις πολύτιμες πάντα παρατηρήσεις του. Σταθεροί συμπαραστάτες μας στα προγράμματα μελέτης και αποκατάστασης των αναλημμάτων και των άλλων προγραμμάτων υπήρξε πάντα ο ταλαντούχος σχεδιαστής Δ. Κουλιάδης, στον οποίο οφείλονται τα περισσότερα σχέδια της συγκεκριμένης μελέτης και ο επικεφαλής του συνεργείου Ν. Κουρέλης και στους δύο εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας. Τη Διεύθυνση της Εφορείας Ακροπόλεως ευχαριστούμε, επίσης, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης. Τέλος, ευχαριστούμε την επιστημονική και οργανωτική επιτροπή του Συνεδρίου, καθώς και τον καθηγητή Martin Krebb για την ευκαιρία που μας δόθηκε να συμμετέχουμε στο συνέδριο αυτό. Στις συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθείται το σύστημα του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

¹ R. Seaford, in: E. Csapo – M.C. Miller, *The Origins of Theater in Ancient Greece and Beyond*, New York 2007, 383, με την παλιότερη βιβλιογραφία.

² Ενδεικτική βιβλιογραφία για ένα μεγάλο θέμα: βλ. W. Dörpfeld – E. Reisch, *Das griechische Theater. Beiträge zur Geschichte des Dionysos-Theaters in Athen und anderer griechischer Theater*, Aalen 1896, 26–8 ειχ. 6 πιν. 1· E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen, III. Einzelheiten und Baugeschichte*, Stuttgart 1936, 67–8 ειχ. 29–30· A.W. Pickard-Cambridge, *The Theatre of Dionysos in Athens*, Oxford 1946, 14–6 ειχ. 7· E. Gebhard, “The Form of the Orchestra in the Early Greek Theatre”, *Hesperia* 43, 1974, 428–40, με συζήτηση των διαφόρων απόψεων· επίσης, C. Papastamati-von Moock, “The Wooden Theatre of Dionysos Eleuthereus in Athens: Old Issue, New Research”, στο: R. Frederiksen – E. Gebhard – A. Sokolicek (eds.), *The Architecture of the Ancient Greek Theater*, International Conference, 27–30 January 2012 at the Danish Institute at Athens (υπό έκδοση).

κού Θεάτρου (Εικ. 1), το 1862,³ και τον όγκο των μελετών που αναφέρονται άμεσα ή έμμεσα σε αυτό,⁴ πολλά κρίσιμα ζητήματα των ιστορικών φάσεων του παραμένουν ακόμη ανοιχτά και δυσκολεύουν την προσπάθειά μας να αντιληφθούμε το μνημείο ως ζώσα οντότητα εντός του ιστορικού πλαισίου της δραματικής παραγωγής στην Αθήνα. Αυτό δεν είναι βεβαίως ανεξάρτητο από τις μετατροπές που υπέστησαν τμήματα της αρχιτεκτονικής του μορφής στη διάρκεια της περίπου χιλιόχρονης λειτουργίας του, τις καταστροφικές επιδρομές κατά την αρχαιότητα,⁵ αλλά και την αλλαγή χρήσης του χώρου του μνημείου από την παλαιοχριστιανική εποχή και εξής,⁶ που οδήγησε σε καθοριστικές αλλαγές, εκτεταμένες αποδομήσεις και συλήσεις του αρχαίου υλικού και συνεπώς στην απώλεια σημαντικών δεδομένων. Παρόλο που το θέατρο μελετήθηκε από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αι. από διακεκριμένους επιστήμονες και έτυχε αναλυτικής αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσης οι έρευνες αυτές δεν συνδυάστηκαν πάντα με συστηματική ανασκαφική διερεύνηση,⁷ η οποία αποσαφηνί-

³ Α. Ρουσόπουλος, «Η εν τω Διονυσιακώ Θεάτρω ανασκαφή», *AEphem* 1862, 37-8, 64, 94-102, 114-20, 128-47, 154-84, 209-20, 224, 278-94. Βλ., επίσης, C. Papastamati-von Moock, “The Theatre of Dionysos Eleuthreus in Athens: New Data and Observations on its ‘Lycurgan’ Phase”, στο E. Csapo, H.R. Goette, J.R. Green, P. Wilson (επιμ.), *Greek Theatre in the Fourth Century B.C.*, Berlin/Boston 2014, 15-76.

⁴ Βασική βιβλιογραφία: Dörpfeld – Reisch, Fiechter, Pickard-Cambridge, ό.π. (σημ. 2). J. N. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971, 537-52. Μ. Κορρές, «Εργασίες στα μνημεία. Διονυσιακό Θέατρο. Συντήρηση – αποκατάσταση μνημείων», *ADelt* 35, 1980, Chron. 9-21· του ιδίου, «Διονυσιακό Θέατρο. Συντήρηση – αποκατάσταση μνημείων», *ADelt* 37, 1982 Chron. 15-18· H.R. Goette, “Griechischer Theaterbau der Klassik – Forschungsstand und Fragestellungen”, στο: *Studien zur Bühnendichtung und zum Theaterbau der Antike*, Frankfurt a. M. 1995, 9-48· J.-C. Moretti, “The Theater of the Sanctuary of Dionysos Eleuthereus in Late Fifth-Century Athens”, *IllinClSt* 24/25, 1999/2000, 377-98· H. Froning, “Bauformen – Vom Holzgerüst zum Theater von Epidaurous”, στο: S. Moraw – E. Nölle (επιμ.), *Die Geburt des Theaters in der griechischen Antike*, Mainz 2002, 31-59· Σ. Γώγος, *Το αρχαίο θέατρο του Διονύσου. Αρχιτεκτονική μορφή και λειτουργία*, Αθήνα 2003· C. Papastamati-von Moock, “Menander und die Tragikergruppe. Neue Forschungen zu den Ehrenmonumenten im Dionysostheater von Athen”, *AM* 122, 2007, 273-327· της ίδιας, *The Wooden Theatre*, ό.π. (σημ. 2)· της ίδιας, ‘Lycurgan’ Phase, ό.π. (σημ. 3).

⁵ Πρόκειται κυρίως για εκείνη του Ρωμαίου στρατηγού Σύλλα (86 π.Χ.), βλ. τελευταία E. Mango, “*Tanta vis admonitionis inest in locis*. Zur Veränderung von Erinnerungsräumen im Athen des 1. Jhs. v. Chr.”, στο: R. Krumeich – C. Witschel (επιμ.), *Die Akropolis von Athen im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit*, Wiesbaden 2010, 119-24, και των Ερούλων το 267 μ.Χ., βλ. A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267–700*, Agora 24, Princeton 1988.

⁶ Βλ. Ι. Τραυλός, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Διονυσιακού Θεάτρου», *AEphem* 1953/54, 301-16· Ε. Μακρή – Κ. Τσάκος – Α. Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου, «Το Ριζόκαστρο. Σωζόμενα υπολείμματα: Νέες παρατηρήσεις και επαναχρονολόγηση», *DeltChrA* 12, 1987/1988, 329-66.

⁷ Βλ. Papastamati-von Moock, ‘Lycurgan’ Phase, ό.π. (σημ. 3), της ίδιας, *The Wooden Theatre*, ό.π. (σημ. 2).

ζει τα ζητήματα των ιστορικών φάσεων μέσω της ασφαλούς χρονολόγησης των σωζομένων καταλοίπων.

Τα τελευταία χρόνια, βεβαίως, στα πλαίσια των προγραμμάτων της αρμόδιας Επιστημονικής Επιτροπής και ιδιαιτέρως εκείνων που συνδέονται με τις στερεωτικές εργασίες στα αναλήμματα των παρόδων, τα πλευρικά αναλήμματα και τις παρόδους του θεάτρου μικρές ανασκαφικές έρευνες, υπό την επίβλεψη της γράφουσας, συμβάλλουν όχι μόνο καθοριστικά στην επίλυση ανοιχτών ερευνητικών θεμάτων του μνημείου, αλλά μας φέρουν αντιμέτωπους και με νέα άγνωστα στοιχεία και αποκαλύπτουν ότι οι εναπομείνουσες επιχώσεις κρύβουν πολύ σημαντικά στοιχεία της ιστορίας του. Αναφέρω μόνο ενδεικτικά ότι μικρή ανασκαφική διερεύνηση στη ΝΔ εσωτερική γωνία του κοίλου μάς έδωσε τα πρώτα βεβαιωμένα τεκμήρια για τα πολυσυζητημένα ίκρια, δηλ. τα μεγάλα ξύλινα υποστυλώματα των εδωλίων του κλασικού ξύλινου θεάτρου, τα οποία έως σήμερα γνωρίζαμε μόνο από τις αναφορές της αρχαίας γραμματολογίας.⁸ Παράλληλα με τα άλλα προγράμματα στερέωσης και μερικής αποκατάστασης δομικών μερών του θεάτρου,⁹ συνδυαζόμενα με την αναγκαία αρχαιολογική τεκμηρίωση, η επανεξέταση του μεγάλου όγκου των διάσπαρτων λίθων, σε συνδυασμό με νέες παρατηρήσεις των καταλοίπων του, συμπληρώνουν τη μακροχρόνια έρευνα του μνημείου με αναθεωρήσεις και νέες καθοριστικές πληροφορίες, όπως π.χ. στην περίπτωση της πρόσφατης ταύτισης της θέσης και της μορφής των τιμητικών μνημείων των τριών Τραγικών και του εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας Μενάνδρου στην ανατολική κυρία είσοδο του Θεάτρου.¹⁰ Στην ανακοίνωση αυτή θα περιοριστούμε στην παρουσίαση των πορισμάτων που προέκυψαν κατά τη μερική αποκατάσταση ενός άλλου επώνυμου μνημείου της ιστορίας του Διονυσιακού Θεάτρου, του βήθρου του αγάλματος του δραματικού ποιητή Αστυδάμαντος του Νεότερου, το οποίο έχει συνδεθεί με τα χρονολογικά ζητήματα της μνημειακής λίθινης ανακαίνισης του αθηναϊκού

⁸ Βλ. Papastamati-von Moock, *The Wooden Theatre*, ό.π. (σημ. 2) με συζήτηση των παλιότερων απόψεων.

⁹ Συνοπτικά για τα προγράμματα αποκατάστασης, βλ. Α. Μάντης, «Το Έργο της Επιτροπής Στερέωσης, Αναστήλωσης και Ανάδειξης του Θεάτρου και του Ιερού του Διονύσου και του Ασκληπιείου της Νοτίου Κλιτύος Ακροπόλεως Αθηνών», στο: Β. Λαμπρινουδάκης κ.α., *Το Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, Αθήνα 2006, 99-121· του ιδίου, “Conservation and Restoration of the Theatre of Dionysos in Athens”, στο: Α. Aloisi κ.α. (επιμ.), *Teatri antichi nell’area del Mediterraneo*, Atti II convegno internazionale di studi “La materia e i Segni della Storia”, Siracusa, 13-17 ottobre 2004 (Palermo 2007) 162-72.

¹⁰ Τελευταία Papastamati-von Moock, *Menander*, ό.π. (σημ. 4) με συζήτηση των παλιότερων απόψεων. Για νέα ανασκαφικά πορίσματα σχετικά με αυτά τα μνημεία, βλ. Papastamati-von Moock, ‘Lycurgan’ Phase, ό.π. (σημ. 3).

(ονομαζόμενη Λυκούργεια φάση) και έχει συζητηθεί αντιφατικά αρκετές φορές στην έρευνα.

Παρόλο που οι αρχαίες γραπτές πηγές συνδέουν το όνομα του ρήτορα και πολιτικού Λυκούργου (336-324 π.Χ.)¹¹ με την ολοκλήρωση του λιθόκτιστου νέου μνημειακού αθηναϊκού θεάτρου¹² οι γνώμες των μελετητών δίστανται έως σήμερα για τη χρονική στιγμή εκκίνησης αυτού του τεράστιου τεχνικού έργου. Ένα μνημείο που κατέχει κεντρικό ρόλο σε αυτή τη συζήτηση συνιστά το βάθρο του τιμητικού αγάλματος του Αστυδάμαντος του Νεότερου, ενός από τους δημοφιλέστερους δραματικούς ποιητές του 4^{ου} αι. π.Χ.¹³ Αν και οι πληροφορίες των πηγών για το έργο και τη βιογραφία του είναι πολύ αποσπασματικές,¹⁴ εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αρκετά αναλυτικές είναι εκείνες που αφορούν στην ανίδρυση του τιμητικού αγάλματός του με αφορμή τη θεατρική νίκη το 340 π.Χ. στα Μεγάλα Διονύσια με το έργο *Παρθενοπαῖος*.¹⁵ Πολύ πιο αναλυτικές και από εκείνες που αφορούν τα τιμητικά μνημεία των κυριοτέρων εκπροσώπων της δραματικής ποίησης, δηλ. του Λυκούργειου μνημείου των τριών Τραγικών (περίπου 330 π.Χ.) και εκείνου του εκπροσώπου της Νέας Κωμωδίας, Μενάνδρου (291/0 π.Χ.).¹⁶

Ο πολυγραφότατος Αστυδάμας ο Νεότερος, που προερχόταν από τη μεγάλη θεατρική οικογένεια του Αισχύλου, φαίνεται ότι όχι μόνο ήταν εξαιρετικά δημοφιλής τον 4^ο αι. π.Χ. και είχε επιτύχει ασυνήθιστα πολ-

¹¹ Για τη χρονολόγηση της λυκούργειας περιόδου, αντί 338-326 π.Χ., βλ. D.M. Lewis κ.α. (επιμ.), *The Cambridge Ancient History 6. The Fourth Century B.C.*, Cambridge 1992, 212-9.

¹² Υπερ., fr. 118 (K)· IG II² 351. 16-8· 457. 6-7· [Πλούτ.] *Βίοι Δέκα ρητόρων* 852c, 841c-d· Παισ. 1.29.16· Dörpfeld – Reisch ό.π. (σημ. 2) 36-40· Pickard-Cambridge ό.π. (σημ. 2), 134-8, 156-60· Goette ό.π. (σημ. 4), 22-32· P. Wilson, “Tragic Rhetoric: The Use of Tragedy and the Tragic in the Fourth Century”, στο: M. Silk (επιμ.), *Tragedy and the Tragic: Greek Theatre and Beyond*, Oxford 1996, 310-31· B. Hintzen-Bohlen, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykyrg. Die Denkmäler- und die Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.*, Berlin 1997, 21-9, 105-40· S. Humphreys, *The Strangeness of Gods. Historical Perspectives on the Interpretation of Athenian Religion*, Oxford-New York 2004, 77-129· Papastamati-von Moock, ‘Lycurgan’ Phase, ό.π. (σημ. 3).

¹³ Είναι από τους λίγους που αναφέρονται από τον Αριστοτέλη (*Αριστ. Ποιητ.* 14), βλ. F.G. Welcker, *Die griechischen Tragödien mit Rücksicht auf den epischen Cyclus*, 3, Bonn 1841, 1054-60· RE 2.2, Stuttgart 1896, 1867 s.v. Astydamas (Dietrich)· επίσης στο Πάριο Μάρμαρο (*FrGrHist* 239), βλ. H.J. Mette, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Griechenland*, Berlin – New York 1977, 34-5, 89-92, 150, 162, 182· H.R. Goette, “Die Basis des Astydamas im sogenannten lykurgischen Dionysos-Theater zu Athen”, *AntK* 42, 1999, 21-5.

¹⁴ Ό.π. Welcker.

¹⁵ Εκτός από το Πάριο Μάρμαρο, ό.π. (σημ. 13) βλ. *TrGF* I 60 T 2 a + b + T6 + T8 a. πρβ. A. W. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, Oxford 1953, 109· E. Csapo – W. J. Slater, *The Context of Ancient Drama*, Ann Arbor 1994, 228 IV 16.

¹⁶ Ό.π. Papastamati-von Moock, Menander (σημ. 4).

λές δραματικές νίκες.¹⁷ Η αλαζονεία του που σίγουρα πήγαζε από την επίγνωση του ρόλου του στα θεατρικά πράγματα της Αθήνας, έμεινε παροικιόδης, αφού όχι μόνο τιμήθηκε με χάλκινο άγαλμα στο Θέατρο του Διονύσου με αφορμή τη θεατρική νίκη του 340 π.Χ., αλλά ο ίδιος συνέταξε ένα κομψαστικό επίγραμμα για το τιμητικό του μνημείο, στο οποίο εμμέσως συνέκρινε τον εαυτό του με τους μεγάλους δραματικούς ποιητές του 5^{ου} αι. π.Χ. Η αναγραφή αυτού του επιγράμματος, όπως πληροφορούμαστε από τις πηγές, απορρίφθηκε από τη Βουλή των Αθηναίων.¹⁸ Η διάθεση αλαζονικής αυταρέσκειας διακωμωδήθηκε όμως από τον σύγχρονο του κωμικό Φιλήμονα και απέκτησε ανεκδοτολογικό χαρακτήρα, αφού όταν κάποιος κόμπαζε για τον εαυτό του τον συνέκριναν με τον Αστυδάμαντα.¹⁹ Βεβαίως το γεγονός ότι ο ίδιος ο Αστυδάμας συνέταξε το επίγραμμα σημαίνει ότι η υψηλή αυτή δημόσια τιμή στον φυσικό χώρο δράσης του έλαβε χώρα ενόσω αυτός ήταν εν ζωή. Μία επιπλέον παράμετρος αυτής της εξαιρετικά μεγάλης τιμής υπονοείται στην αναφορά των πηγών “... Άστυδάμαντα πρώτον τῶν περὶ Αἰσχύλον ἐτίμησαν εἰκόνι χαλκῇ”.²⁰ Δεν υπογραμμίζεται εδώ μόνο η περήφανε καταγωγή του από την οικογένεια του Αισχύλου, αλλά κυρίως ότι έτυχε αυτής της μεγάλης δημόσιας τιμής πριν να έχουν αξιωθεί αντίστοιχης και μάλιστα μεταθανάτιας οι μεγάλοι Τραγικοί, μεταξύ των οποίων και ο πρόγονός του Αισχύλος, επί Λυκούργου, γύρω στο 330 π.Χ.²¹ Όλες, λοιπόν, αυτές οι διατηρηθείσες πληροφορίες των πηγών αναφορικά με την ανίδρυση του αγάλματος του Αστυδάμαντος το 340 π.Χ. παραπέμπουν προφανώς στις αντιδράσεις που θα είχαν προκληθεί, κυρίως στους παραδοσιακούς κύκλους των Αθηναίων, τόσο για την ασυνήθιστα μεγάλη τιμή εν ζωή όσο όμως και για την αλαζονεία που επέδειξε με το επίγραμμά του. Η μάλλον προκλητική αυτή ανίδρυση δεν συνιστά, βεβαίως, μεμονωμένο γεγονός στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. Θυμίζει την επίσης πολυσυζητημένη ανίδρυση των τιμητικών αγαλμάτων του στρατηγού Κόνωνα και του Κύπριου φίλου του Ευαγόρα το 393 π.Χ. σε διακεκριμένη θέση της αρχαίας

¹⁷ Ακόμη και αν ο αναφερόμενος από τις μεταγενέστερες πηγές αριθμός των 240 έργων του Αστυδάμαντα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολικός, αυτός μαζί με τις μαρτυρούμενες νίκες (12 ή 15) αντανακλούν τη φήμη και τον ρόλο του στα θεατρικά πράγματα του 4^{ου} αι. στην Αθήνα, βλ. Welcker ό.π. (σημ. 13) 1053· P.E. Easterling, «From Repertoire to Canon», στο: P.E. Easterling (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek Tragedy*, Cambridge 1997, 212 σημ. 6, 214-6.

¹⁸ *TrGF* I 60 T 2 a, 2 b, βλ. Goette ό.π. (σημ. 13) 24.

¹⁹ *TrGF* I 60 T 2 a (fr. 190 K), 2 b· βλ. J.M. Edmonds, *The Fragments of Attic Comedy after Meineke, Bergk, and Kock*, augmented, and completely translated into English verse by John Maxwell Edmonds III, Leiden 1961, 84 Nr. 190.

²⁰ *TrGF* I 60 T 8 a· Welcker ό.π. (σημ. 13) 891· Goette ό.π. (σημ. 13) 22.

²¹ Ό.π. σημ. 10.

Αγοράς,²² ενώ μπορεί επίσης να συγκριθεί με αντίστοιχες, αν και μεμονωμένες, για διαπρεπείς στρατηγούς στον ίδιο δημόσιο χώρο κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ.²³ Βεβαίως το παράδειγμα του Αστυδάμαντος, κυρίως λόγω του προκλητικού επιγράμματος, μαρτυρεί πιθανόν μία τάση εκτροπής αυτών γύρω στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ., που έμελλε ο πολιτικός Λυκούργος, ως εκφραστής των παραδοσιακών ιδεολογικών κύκλων, από το 336 π.Χ. να ανακόψει προσωρινά. Σίγουρα όλες αυτές οι ανιδρύσεις τιμητικών μνημείων γίνονται μάρτυρες της κρίσης των παραδοσιακών αξιών της κλασικής πόλης, των φαινομένων διάρρηξης της ιδεολογίας της ισονομίας από νέου μοντέλου παραδειγματικές μορφές και της καθιέρωσης νέων κοινωνικών ηθών και πολιτιστικών νορμών, ενώ προοιωνίζουν το σταδιακό μετασχηματισμό της επερχόμενης ελληνοιστικής κοινωνίας σε μία κοινωνία θεάματος και θέασης.²⁴ Δεν είναι σίγουρα τυχαίο ότι αυτές αφορούν αρχικά στρατηγούς και εν συνεχεία ποιητές, αν αναλογιστεί κανείς το ρόλο που έπαιζαν αυτές οι δυο κατηγορίες δημόσιων προσώπων στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. Βεβαίως το παράδειγμα του Αστυδάμαντος αντανακλά τόσο τον κεντρικό ρόλο που κατέχει η θεατρική παραγωγή τον 4^ο αι. π.Χ., αλλά, παράλληλα, και την προσπάθεια των νέων δραματικών ποιητών της τραγωδίας να καθιερωθούν σε ένα κοινωνικό και θεατρικό περιβάλλον που το βάρος της κλασικής παράδοσης ήταν και επισήμως από το 386 π.Χ.²⁵ μέτρο συνεχούς σύγκρισης και συνεπώς να δηλώσουν τον κεντρικό δημόσιο ρόλο τους στα πολιτιστικά πράγματα της Αθήνας, τα οποία έρχονται να εξισοροπήσουν τώρα πε-

²² Πάωσ. 1, 3, 2: κοντά στη Βασιλείο στοά, βλ. W. Gauer, “Die griechischen Bildnisse der klassischen Zeit als politische und persönliche Denkmäler”, *JdI* 83, 1968, 118-24· A.F. Stewart, *Attika: Studies in Athenian Sculpture of the Hellenistic Age*, London 1979, 120-24· R. Krumeich, *Bildnisse griechischer Herrscher und Staatsmänner im 5. Jahrhundert v. Chr.*, Munich 1997, 207-8· H. Knell, *Athen im 4. Jh. V. Chr. – Eine Stadt verändert ihr Gesicht. Archäologisch-kulturgeschichtliche Betrachtungen*, Darmstadt 2000, 70-3· J.L. Shear, *Polis and Revolution: Responding to Oligarchy in Classical Athens*, Cambridge 2011, 275-80. Ότι και εκείνη η ανίδρυση δεν συνέβη χωρίς αντιδράσεις και τριβές φαίνεται από την επιχειρηματολογία του Δημοσθένη και του Ισοκράτη, βλ. Δημοσ., 20, 69-70· Ισοκρ. 9, 56-7.

²³ Βλ. ό.π. σημ. 22: Stewart, 122-3· Krumeich, 207-11· Shear, 280-85. Επίσης, S. Dillon, *Ancient Greek Portrait Sculpture: Contexts, Subjects, and Styles*, Cambridge 2006, 107-10.

²⁴ Για το θέμα της θεατρικότητας, βλ. Α. Χανιώτης, *Θεατρικότητα και δημόσιος βίος στον ελληνοιστικό κόσμο*, Ηράκλειο 2009.

²⁵ Με την επίσημη καθιέρωση των επαναλήψεων της κλασικής τραγωδίας στους θεατρικούς αγώνες των Μεγάλων Διονυσίων, βλ. A. Wilhelm, *Urkunden dramatischer Aufführungen in Athen*, Wien 1906, 23 (παλαιόν δράμα, 387/6 B.C.)· Easterling ό.π. (σημ. 17), 213· B. Seidensticker, στο: W.-D. Heilmeyer – M. Maischberger (επιμ.), *Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit*. Exhibition Catalogue Berlin and Bonn 2002, Mainz 2002, 526-9.

ρισσότερο από κάθε άλλη στιγμή την απώλεια της πολιτικής ηγεμονίας.²⁶ Ακριβώς αυτό το πνεύμα καταγράφεται εξάλλου και στο διαβόητο επίγραμμα του Αστυδάμαντος.

Αρχαιολογικά η ανίδρυση αυτή επιβεβαιώθηκε από τον W. Dörpfeld (1896), ο οποίος ταύτισε μεταξύ των διασπάρτων λίθων της σκηνής τον έναν από τους δύο λίθους του ενεπίγραφου κορμού του βάθρου του αγάλματος²⁷ (Εικ. 2-4). Ο λίθος αυτός διατηρεί στη στενή πλευρά του το ήμισυ του ονόματος του τιμώμενου ποιητή, ΑΣΤΥ[ΔΑΜΑΣ], ενώ φέρει χαρακτηριστική λάξευση στην εσωτερική μακρά πλευρά του με την αρνητική μορφή και την κλίση του γείσου των λίθων επίστεψης των αναλημμάτων του κοίλου. Βάσει της μορφής και της κλίσης της λάξευσης αυτής με κατεύθυνση από αριστερά προς δεξιά ή από δυτικά προς ανατολικά ο Dörpfeld ταύτισε ορθώς τη θέση αυτού του μνημείου στην ανατολική απόληξη του αναλήμματος της δυτικής παρόδου²⁸ (Εικ. 5-6). Λαμβάνοντας υπόψη τον συσχετισμό της ανίδρυσης του χάλκινου αγάλματος του ποιητή από τις αρχαίες πηγές με τη θεατρική νίκη του 340 π.Χ., υποστήριξε ότι η έναρξη της οικοδόμησης του νέου λίθινου θεάτρου θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν την ανίδρυση του συγκεκριμένου μνημείου και, συνεπώς, πριν την ανάληψη των καθηκόντων από τον Λυκούργο. Αρκετά χρόνια αργότερα ο E. Fiechter (1935-36) αμφισβήτησε τη χρησιμοποίηση αυτού του μνημείου ως σταθερή ένδειξη χρονολόγησης του λίθινου κοίλου, θεωρώντας ότι, λόγω της ιδιαίτερης τεχνικής λύσης που έχει εφαρμοστεί στο συγκεκριμένο βάθρο, πιθανόν να μεταφέρθηκε εκεί αργότερα από μία άλλη αρχική θέση και γι' αυτό ο κορμός απολαξεύτηκε για την προσαρμογή του στην επίστεψη του αναλήμματος και κατασκευάστηκε από δύο τμήματα.²⁹ Οι μετέπειτα προσεγγίσεις των μελετητών τόσο της αγγλόφωνης, αλλά κυρίως της γερμανόφωνης έρευνας αναπαράγουν εν πολλοίς εκείνη την παλιότερη διχογνωμία.³⁰ Ιδιαίτερα οι προσεγγίσεις των K. Fittschen και H.-R. Goette την επανέφεραν πάλι στο προσκήνιο και συνεπώς την εκ νέου αξιολόγηση του βάθρου του Αστυδάμαντος αναφορικά με τα χρονολογικά ζητήματα της ονομαζόμενης λυκούργειας φάσης. Ο

²⁶ Για το ιστορικό υπόβαθρο, βλ. S. Hornblower, *Ο Ελληνικός κόσμος 479-323 π.Χ.*, μτφ. Ε. Πέππα, Αθήνα 2005, 464-70, 475-8, 481-95· E.M. Burke, "Finances and the Operation of the Athenian Democracy in the 'Lycurgan Era'", *AJPh* 131, 3, 2010, 393-423.

²⁷ IG II² 3775· Αρ. Ευρ. NK 302· Dörpfeld – Reisch ό.π. (σημ. 2) 38, 71-2 εικ. 23.

²⁸ Εδώ, 38, 71.

²⁹ E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen, I. Die Ruine*, Stuttgart 1935, 87 εικ., 77-8.

³⁰ Pickard-Cambridge ό.π. (σημ. 2) 134 εικ. 34, 135-6· L. Polacco, *Il teatro di Dioniso Eleuterio ad Atene*, Roma 1990, 125 fig. 78· K. Fittschen, "Eine Stadt für Schaulustige und Müßiggänger", στο: M. Wörrle – P. Zanker (eds.), *Stadt und Bürgerbild im Hellenismus*. Kolloquium München 1993, *Vestigia* 47, München 1995, 65 σημ. 109-11 εικ. 17-19· Goette, ό.π. (σημ. 4) 31 πιν. 8.1· του ίδιου, ό.π. (σημ. 13) 21-5 εικ. 1. πιν. 5.

μεν Fittschen δέχεται την άποψη του Dörpfeld, αλλά υποθέτει ότι το επίγραμμα θα πρέπει να ήταν χαραγμένο στη χαμένη επίστεψη του βάρθρου,³¹ αν και οι πηγές με σαφήνεια μιλούν για τη μη έγκρισή του. Ο Goette, ακολουθώντας την άποψη του Fiechter και εκφράζοντας απορία για την περίπλοκη αυτή τεχνική λύση, αφού θα μπορούσε, κατά τη γνώμη του, να είχε απομακρυνθεί ο λίθος επίστεψης του αναλήμματος για την ανίδρυσή του, θεωρεί ότι μπορεί η θέση αυτή να μην είναι η αρχική ή η ανίδρυση αυτή να σχετίζεται με κάποια άλλη νίκη του ποιητή ή να ανιδρύθηκε αργότερα ως μεταθανάτιο άγαλμα.³² Η ακύρωση του ρόλου του βάρθρου του Αστυδάμαντος ως *terminus ante quem* για την έναρξη οικοδόμησης του λίθινου κοίλου προέκυπτε από το γεγονός ότι ο Goette, βάσει διαφόρων παρατηρήσεων, χρονολογούσε το θέατρο της Μεγαλόπολης στη δεκαετία του 360 π.Χ. και, συνεπώς, ήταν αναγκασμένος να ανεβάσει την έναρξη του οικοδομικού προγράμματος ανακαίνισης του αθηναϊκού θεάτρου περίπου στο 370 π.Χ.,³³ αφού, όπως ο ίδιος ορθώς υποθέτει, η εφαρμογή της νέας αρχιτεκτονικής μορφής του ημικυκλικού κοίλου θα πρέπει να είχε δοκιμαστεί στην αθηναϊκή μητρόπολη πριν από το περιφερειακό της Μεγαλόπολης. Η υψηλή χρονολόγηση του θεάτρου της Μεγαλόπολης έχει αντικρουστεί, τελευταία όμως, με σοβαρά επιχειρήματα από τους μελετητές του, Hans και Heide Lauter, και η οικοδόμησή του τοποθετείται στο τελευταίο τέταρτο ή στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.,³⁴ δηλ. μετά τον Λυκούργο, οπότε και δεν μπορεί να συνιστά πλέον ένδειξη για τη χρονολόγηση του αθηναϊκού θεάτρου και κατ' επέκταση για την ακύρωση του ρόλου του βάρθρου του Αστυδάμαντος ως σταθερό στοιχείο χρονολόγησής του. Πρέπει όμως σε αυτό το σημείο να τονιστεί ότι οι αναλυτικές πληροφορίες των πηγών με σαφήνεια και αποκλειστικά αναφέρονται σε ένα τιμητικό άγαλμα, δηλ. εκείνο που ανιδρύθηκε με αφορμή τη θεατρική νίκη του 340 π.Χ. και η οποία είχε προηγηθεί της λυκούργειας ανίδρυσης των χάλκινων αγαλμάτων των τριών Τραγικών συμπεριλαμβανομένου του προγόνου του Αισχύλου. Αν για κάποιο λόγο είχε υπάρξει μεταφορά του τιμητικού μνημείου από κάποια άλλη αρχική θέση, τότε θα έπρεπε να είχαν διασωθεί στον αρχαίο λίθο του κορμού τεχνικά χαρακτηριστικά αναλαξεύσεων, αλλά κυρίως αλλαγές στις εντομίες και στους γόμφους προσαρμογής της πλάκας επίστεψης του βάρθρου στην άνω επιφάνεια του κορμού του βάρθρου. Τέτοιες ενδείξεις δεν μαρτυρούνται όμως στον αρχαίο λίθο (Εικ. 4. 13). Βεβαίως η μοναδική και προφανώς δαπανηρή λύση

³¹ Fittschen, ό.π. (σημ. 30).

³² Goette, ό.π. (σημ. 4) 30, 45 σημ. 72· του ιδίου, ό.π. (σημ. 13) 24, σημ. 11.

³³ Goette, ό.π. (σημ. 4), 34-5.

³⁴ H. Lauter – H. Lauter-Bufe, “Thersileion und Theater in Megalopolis. Das Bauensemble im Licht neuer Forschungen”, AA 2004, 147-59.

προσαρμογής του βάρθρου στην επίστεψη του αναλήμματος απαιτεί περαιτέρω ερμηνεία, η οποία μπορεί να αντληθεί μέσα από την κατανόηση του ιστορικού πλαισίου της συγκεκριμένης ανίδρυσης και τη συνδυαστική ερμηνεία των φιλολογικών και των αρχαιολογικών δεδομένων που προέκυψαν κατά την επανεξέταση του μνημείου για την πρόσφατη αποκατάστασή του.

Η πρόθεσή μας να αποκατασταθεί το διακεκριμένο αυτό μνημείο της ιστορίας του Διονυσιακού Θεάτρου στην αρχική του θέση μετά την ολοκλήρωση της μερικής αποκατάστασης των αναλημμάτων των παρόδων έως το επίπεδο του κεκλιμένου στηθαίου³⁵ (Εικ. 5-6) συνδεόταν άμεσα με το ανοιχτό ζήτημα της φερόμενης επί αυτών επίστεψης λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων, που παρέμεινε στο επίπεδο προτάσεων γραφικής αποκατάστασης.³⁶ Τα στοιχεία για εκείνο της ανατολικής παραμένουν ακόμη σήμερα πενιχρά και αβέβαια.³⁷ Αντίθετα για εκείνο της δυτικής παρόδου δεν είχαμε μόνο τα στοιχεία της χαρακτηριστικής λάξευσης του ενός λίθου του βάρθρου, που αποδίδει χαρακτηριστικά της σύνθετης μορφής των λίθων επίστεψης των αναλημμάτων των παρόδων (Εικ. 2-5), αλλά και έναν διάσπαρτο λίθο (Λίθος Α) της ίδιας της επίστεψης (Εικ. 7) που μπορούσε να αποδοθεί βάσει της εντομίας προσαρμογής λύκου κατά τη δυτική του πλευρά με βεβαιότητα σε εκείνο της δυτικής παρόδου. Στους πρώτους υπολογισμούς μας για την ακριβή θέση³⁸ και μορφή του βάρθρου μετά τη συνεξέταση των ιχνών προσαρμογής της βάσης του στους σωζόμενους αρχαίους λίθους του αναλήμματος³⁹ (Εικ. 8) ήρθε να προ-

³⁵ Σε εξέλιξη βρίσκεται η επιστημονική απόδοση των συγκεκριμένων ολοκληρωμένων αναστηλωτικών προγραμμάτων. Για τα προγράμματα στερέωσης και αποκατάστασης στα αναλήμματα των παρόδων, βλ. Κ. Τσάκος, «Α' ΕΠΚΑ, Ανασκαφικές εργασίες: Διονυσιακό Θέατρο», *ADelt* 40, 1985, Chron. 9-11. Ε. Makri, *The Rehabilitation of the Auditorium Retaining Walls along the adjoining the Eastern Parodos* (A Summary), Committee on the Preservation of the Theatre of Dionysos (Athens 1985-87). Α. Σαμαρά, «Θέατρο Διονύσου: Στερέωση και μερική αποκατάσταση αναλημματικών τοίχων του κοίλου στην ανατολική πάροδο», στο: Γ. Κίζης (επιμ.), *Αποκατάσταση Μνημείων. Αναβίωση Ιστορικών κτιρίων στην Αττική*, ΕΡΓΟΝ IV, Τόμ. 1, Αθήνα 2004, 60-73. Α.Δ. Σαμαρά – Χρ.Ε. Παπασταμάτη-von Moock, «Θέατρο του Διονύσου: Πρόταση τμηματικής αποκατάστασης της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου και του συναρμολογούμενου σε αυτή βάρθρου του δραματικού ποιητή Αστυδάμαντα», στο: Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Αναστήλωσεων, ΕΤΕΠΑΜ, Θεσσαλονίκη, 14-17 Ιουνίου 2006, Θεσσαλονίκη 2006, 1-2. εικ. 3-4. Mantis ό.π. (σημ. 9) 100-4 εικ. 4-11.

³⁶ Σαμαρά – Παπασταμάτη-φον Μόοκ, ό.π. (σημ. 35) 2, 11 εικ. 11 (πρόταση γραφικής αποκατάστασης, Μ. Κορρές).

³⁷ Ό.π.

³⁸ Στη θέση που εδραζόταν η χαμένη βάση του κορμού του βάρθρου διατηρείται απολάξευση της άνω επιφάνειας του προεξέχοντος τμήματος των λίθων θεμελίωσης του αναλήμματος. Το μήκος αυτής μαρτυρούσε το μήκος της βάσης, βλ. Εικ. 8, 13.

³⁹ Σαμαρά – Παπασταμάτη-φον Μόοκ ό.π. (σημ. 35) 5 εικ. 12, 7-8. Τα διαβρωσιγενή ιχνη επαφής της βάσης του βάρθρου στους λίθους του αναλήμματος μας παρείχαν ασφαλή

στεθεί, μετά από επίμονη αναζήτηση, ένα σημαντικό εύρημα. Σε εργασίες καθαρισμών εντοπίστηκε στο θεμέλιο της δυτικότερης ανάγλυφης πλάκας του υστερορρωμαϊκού Βήματος του Φαίδρου ο καταληκτικός λίθος επίστεψης του αναλήμματος (Εικ. 9-12). Δεν επρόκειτο για έναν οποιοδήποτε λίθο επίστεψης των αναλημάτων, όπως προέκυπτε από τη δημοσίευση του Fiechter,⁴⁰ αλλά για τον λίθο, ο οποίος προσαρμόζονταν πάνω σε επιμελώς λαξευμένες εγκοπές τα δύο επιμέρους τμήματα που συναποτελούσαν τον κορμό του βάρου του Αστυδάμαντος (Εικ. 11-12). Η εγκεκριμένη αφαίρεση και αντικατάστασή του με νέο φυσικό λίθο στο θεμέλιο του Βήματος του Φαίδρου και η συμπλήρωση και η αποκατάστασή του στην αρχική του θέση (Εικ. 5) επιβεβαίωσε τους αρχικούς μας υπολογισμούς, αλλά συγχρόνως επέλυε καθοριστικά μορφολογικά και ιστορικά ζητήματα του θεάτρου. 1) Την έναρξη αποδόμησης των αναλημάτων των παρόδων πριν την οικοδόμηση του υστερορρωμαϊκού Βήματος του Φαίδρου του 4^{ου} αι. μ.Χ.,⁴¹ γεγονός που πρέπει να συνδεθεί με τις προηγηθείσες εκτεταμένες καταστροφές του θεάτρου από την επιδρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ., όπως συμπεραίνεται και από άλλες μαρτυρίες στο μνημείο.⁴² 2) Το άγνωστο έως σήμερα μορφολογικό στοιχείο της απόληξης των επιστέψεων των αναλημάτων προς την ορχήστρα (Εικ. 5-6) και 3) τη συγχρονικότητα κατασκευής βάρου και επίστεψης του αναλήμματος. Αυτό το τελευταίο που είναι καθοριστικό για την απάντηση, τελικά, της χρονολογικής σχέσης της κατασκευής του λίθινου κοίλου και του τμητικού μνημείου του Αστυδάμαντος συμπεραίνεται από τα εξής στοιχεία: η επιμελής κατεργασία της εσωτερικής επιφάνειας, των άνω εντομιών του σωζόμενου λίθου του βάρου (Εικ. 3-4), αλλά και των εγκοπών αναμονής των δύο λίθων του κορμού στην άνω κεκλιμένη επιφάνεια του λίθου επίστεψης (Εικ. 11-12) συγκρίνονται με την ποιότητα και

στοιχεία για τη μορφή της. Κανένα ίχνος δεν παρέπεμπε σε κυμάτιο, όπως την έχει αποδώσει σχεδιαστικά ο Fiechter, βλ. Fiechter ό.π. (σημ. 29) 87 εικ. 77-78.

⁴⁰ Fiechter ό.π. (σημ. 29), 42 πιν. 8 Τομή 19· 87· Fiechter ό.π. (σημ. 2) 21 VI 1 εικ. 3-4: η απόδοση του σχεδίου τομής έχει εκτυπωθεί λάθος στη δημοσίευση, με αποτέλεσμα να δίδει την εντύπωση ότι πρόκειται για λίθο επίστεψης από το ανάλημα της ανατολικής και όχι της δυτικής παρόδου.

⁴¹ A. Frantz, "The Date of Phaidros-Bema in Theater of Dionysos", *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography*, presented to H.A. Thompson, *Hesperia Suppl.* 20, Princeton, New Jersey 1982, 34-9.

⁴² Ο.π. σημ. 5. Επίσης Χρ. Παπασταμάτη-von Moock, «Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνής: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα», στο: Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009, Θεσσαλονίκη 2012, 136 σημ. 36· της ίδιας, 'Lycurgan' Phase, ό.π. (σημ. 3).

τα τεχνικά στοιχεία του υστεροκλασικού λίθινου κοίλου.⁴³ Κυρίως όμως τα όμοια τεχνικά χαρακτηριστικά σύνδεσης του κορμού του βάρθρου με τον λίθο επίστεψης (Εικ. 13) με εκείνα των λίθων επίστεψης με τους υποκείμενους του κεκλιμένου στηθαίου του αναλήμματος (Εικ. 6) συνηγορούν για τη συγχρονικότητα της κατασκευής βάρθρου και επίστεψης του αναλήμματος. Και στις δύο περιπτώσεις έχει εφαρμοστεί η σύνδεση με γόμφους μορφής λάμας ίδιων διαστάσεων, όπως συμπεραίνεται από τις σωζόμενες μικρές επιμήχεις εντορμίες τόσο στην έδραση και στις κάτω ακμές των λίθων επίστεψης όσο και στην άνω επιφάνεια του καταληκτήριου λίθου της για την προσαρμογή του κορμού του βάρθρου.⁴⁴ Η συγχρονικότητα, συνεπώς, της κατασκευής της επίστεψης του αναλήμματος και της ανίδρυσης του βάρθρου και του χάλκινου αγάλματος του Αστυδάμαντος, όπως καταγράφεται στα τεχνικά στοιχεία επίστεψης και βάρθρου, επιβεβαιώνουν την εκκίνηση της οικοδόμησης του λίθινου κοίλου πριν το 340 π.Χ., και συνάμα την άποψη του Dörpfeld. Δηλ. για να ανιδρυθεί το τιμητικό μνημείο στην ανατολική απόληξη του αναλήμματος της δυτικής παρόδου θα πρέπει να είχε ήδη ολοκληρωθεί η ορχήστρα με τον περιμετρικό οχετό και τον διάδρομο, ενώ θα πρέπει να είχε προχωρήσει αρκετά η οικοδόμηση του κοίλου μαζί με τα αναλήμματα των παρόδων, ακόμη και αν αυτά ίσως δεν είχαν φτάσει το συνολικό ύψος τους. Αυτό τεκμηριώνεται πρόσθετα τόσο από την κατασκευαστική εμπλοκή των ακραίων λίθων του περιμετρικού διαδρόμου με τα αναλήμματα των παρόδων (Εικ. 6), όσο και από την αντίστοιχη των αναβαθμών των ακραίων κλιμάκων με τα εδώλια των κερκίδων και τους λίθους των κεκλιμένων στηθαίων των αναλημάτων των παρόδων (Εικ. 14). Ποιός ήταν όμως ο λόγος της μοναδικής και προφανώς δαπανηρής τεχνικής λύσης που ακολουθήθηκε στο συγκεκριμένο βάρθρο, η οποία έχει προξενήσει απορία και οδηγήσει σε διαφοροποιημένες ερμηνείες;

Ενώ η χρονολόγηση του βάρθρου του Αστυδάμαντος στο 340 π.Χ. βάσει των ανωτέρω στοιχείων συνιστά *terminus ante quem* για την οικοδόμηση του αναλήμματος της δυτικής παρόδου και κατά συνέπεια του λίθινου κοίλου, το ανώτερο όριο έναρξης του απαιτητικού αυτού οικοδομικού προγράμματος μπορεί να συναχθεί από φιλολογικά και επιγραφικά στοιχεία. Συγκεκριμένα η αναφορά από τον Ξενοφώντα στην Κύρου Παιδεία – γράφτηκε μεταξύ 360 και 355 π.Χ. – στην ξύλινη σκηνή⁴⁵ και από τον Δημοσθένη στον μηνυτήριο λόγο κατά του Μειδία στα ξύλινα παρασκήνια

⁴³ Τόσο ως προς την κατεργασία των επιφανειών όσο και ως προς τη συνδεσμολογία.

⁴⁴ Μην. 0.06 μ. και πλ. 0.02 μ.

⁴⁵ Ξενοφών, *Κύρου Παιδεία* 6, 1, 54, βλ. Froning ό.π. (σημ. 4) 52.

– αναφέρεται σε γεγονότα του 352 π.Χ.⁴⁶ – σε συνδυασμό με επιγραφή του 343/2 π.Χ. από την αθηναϊκή Αγορά που συνδέει τον Εύβουλο με την οικοδόμηση της λίθινης σκηνής, προφανώς του αθηναϊκού θεάτρου,⁴⁷ μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πλήρης⁴⁸ λίθινη ανακαίνιση του θεάτρου θα πρέπει να είχε αρχίσει επί Ευβούλου, γύρω στο 350 π.Χ., αφού είχε επιτευχθεί η εξυγίανση των δημόσιων οικονομικών.⁴⁹ Τη στιγμή, λοιπόν, που αποφασίστηκε η ανίδρυση του τιμητικού μνημείου του Αστυδάμαντος η οικοδόμηση του νέου θεάτρου είχε αρχίσει ήδη από μία περίπου δεκαετία και βρισκόταν ακόμη σε εξέλιξη, αφού και σύμφωνα με τις πηγές η ολοκλήρωσή του απετέλεσε κύριο μέλημα της επερχόμενης λυκούργειας περιόδου (336-324 π.Χ.).

Παρόλο που δεν μπορεί να αναπαραστήσει κανείς το ακριβές πλαίσιο της πολυσυζητημένης αυτής ανίδρυσης τα στοιχεία των πηγών σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά δεδομένα μας βοηθούν να κατανοήσουμε την ιδιαιτερότητά της. Όχι μόνο οι αναλυτικές πληροφορίες των πηγών δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι αυτό το βάθρο με την μοναδική κατασκευαστική λύση συνδέεται με την πολυσυζητημένη ανίδρυση του 340 π.Χ., αλλά αυτό επιβεβαιώνεται τώρα και αρχαιολογικά μέσω των κατασκευαστικών μαρτυριών της αρχιτεκτονικής του κοίλου και του βάθρου. Επίσης, από τα αρχαιολογικά δεδομένα πληροφορούμαστε ότι τελικά ο Αστυδάμας αντί του απορριφθέντος αυτάρεσκου επιγράμματος έπρεπε να αρخεστεί στη συνήθη σε αυτές τις περιπτώσεις χάραξη του ονόματός του στο βάθρο του αγάλματος (Εικ. 2. 4). Η θέση όμως που επιλέχτηκε για το τιμητικό του μνημείο ήταν μία από τις πλέον προνομιούχες θέσεις στο θέατρο, αφού αυτό ήταν ορατό ανά πάσα στιγμή, όπως και σήμερα μετά τη μερική αποκατάσταση, από σχεδόν ολόκληρο το θέατρο (Εικ. 1). Η επιλογή της θέσης σε συνδυασμό με την περίπλοκη και σίγουρα δαπανηρή τεχνική λύση προσαρμογής του βάθρου στην επίστεψη δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι αυτή συνιστά τον μάρτυρα ενός προφανούς συμβιβασμού ανάμεσα στην μαρτυρούμενη από τις πηγές ανάγκη αυτοπροβολής του ποιητή, που οδήγησε στην επιλογή της συγκεκριμένης θέσης, και τη διατήρηση ενός διακεκριμένου μορφολογικού στοιχείου του

⁴⁶ Δημοσθ. *Κατά Μειδίου*, 17, βλ. P. Wilson, “Costing the Dionysia”, in: M. Revermann – P. Wilson (επιμ.), *Performance, Iconography, Reception. Studies in Honour of O. Taplin*, Oxford 2008, 94 σημ. 26· Csapo – Slater ό.π. (σημ. 15) 288, 295 Nr. 137· σχετικά με το ξύλινο θέατρο, βλ. Papastamati-von Moock, *The Wooden Theatre*, ό.π. (σημ. 2).

⁴⁷ M. Walbank, “Leases of Sacred Property in Attica, Part I”, *Hesperia* 52, 1983, 108 Col. III l. 15-7, 133.

⁴⁸ Για νέα στοιχεία σχετικά με τον Περίκλειο προγραμματισμό ανακαίνισης του θεάτρου, βλ. Papastamati-von Moock, *The Wooden Theatre*, ό.π. (σημ. 2).

⁴⁹ Βλ. επίσης Hintzen-Bohlen, ό.π. (σημ. 12) 95-105· Froning ό.π. (σημ. 4), 52· Burke, ό.π. (σημ. 26), 409-11.

υπό ανακαίνιση ευρισκόμενου θεάτρου (Εικ. 5. 6. 13). Η ανάγκη, λοιπόν, διατήρησης της επίστεψης, η σύνθετη μορφολογία της⁵⁰ και ο προσανατολισμός του τιμητικού μνημείου προς την ορχήστρα οδήγησε στον αναγκαίο διαχωρισμό του κορμού του βάρθρου σε δύο τμήματα και στην περίτεχνη εσωτερική λάξευση. Ειδικά μέσω της πρόσφατης αποκατάστασης γίνεται σήμερα αντιληπτό με ποιο περίτεχνο και ευφυή τρόπο επιλύθηκε τεχνικά η ικανοποίηση όλων των ανωτέρω λόγων. Αυτή δεν αποσκοπούσε μόνο σε ένα υψηλά αισθητικό αποτέλεσμα, αντάξιου της νέας πρωτοπόρου αρχιτεκτονικής του αθηναϊκού θεάτρου και της πρόθεσης προβολής του δημοφιλούς Αστυδάμαντος, αλλά και στην αυτοτελή συνύπαρξη αρχιτεκτονικής και τιμητικού μνημείου στο κομβικό αυτό σημείο του μνημείου. Η περίπτωση του τιμητικού μνημείου του Αστυδάμαντος στο αθηναϊκό θέατρο συνιστά, λοιπόν, μία από τις λίγες περιπτώσεις της έρευνας, στην οποία φιλολογικές και αρχαιολογικές πηγές αλληλοενισχύονται, αλληλοσυμπληρώνονται και επαληθεύονται.

Παρόλο που η ολοκλήρωση του μεγάλου αυτού τεχνικού έργου, για να περιοριστούμε μόνο στο θέατρο, έχει συνδεθεί με το όνομα και τη διοικητική περίοδο του σημαντικότερου πολιτικού του 4^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα, τον Λυκούργο,⁵¹ τα δεδομένα του μνημείου μας οδηγούν πέρα από το τέλος αυτής της περιόδου. Ήδη ο Dörpfeld είχε οριοθετήσει χρονολογικά την ολοκλήρωση και του *Επιθεάτρου* με την οικοδόμηση του χορηγικού μνημείου του Θρασύλλου (320/319 π.Χ.), αφού εκείνο εντάχθηκε στην *Κατατομή* του, δηλ. στο ανώτερο όριό του.⁵² Σίγουρα η μεταφορά των αρχιτεκτονικών μελών για την οικοδόμηση αυτού του μνημείου μέσω του *Επιθεάτρου* ορίζει τη χρονολογία 320/319 π.Χ. ως *terminus post quem* για την περάτωση της οικοδόμησης του αθηναϊκού θεάτρου. Βεβαίως ο όρος Λυκούργεια φάση, αν και δεν αντιστοιχεί πλήρως στο απαιτηθέν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα οικοδόμησης του νέου ολόλιθου αθηναϊκού θεάτρου, δικαιολογείται από τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε ο Λυκούργος με το κλασικιστικό του όραμα και την επιδέξια δημοσιονομική του πολιτική όχι μόνο στην κατασκευή του αλλά και, όπως αντανακλάται και στις αρχαίες πηγές, στην καθιέρωση του θεάτρου αρχιτεκτονικά και καλλιτεχνικά ως πρότυπο του κλασικού αθηναϊκού πολιτισμού στον ευρύτερο ελληνορωμαϊκό κόσμο. Ο Λυκούργος όχι μόνο προσέδωσε στην πόλη των

⁵⁰ Περισσότερα για το θέμα, βλ. Papastamati-von Moock, 'Lycurgan' Phase, ό.π. (σημ. 3).

⁵¹ J.M. Hurwit *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*, Cambridge 1999, 253-9· S. Humphreys, *The Strangeness of Gods. Historical Perspectives on the Interpretation of Athenian Religion*, Oxford-New York 2004, 77-129.

⁵² Dörpfeld – Reisch ό.π. (σημ. 2) 38-9. Βλ. επίσης Papastamati-von Moock, 'Lycurgan' Phase, ό.π. (σημ. 3).

Αθηνών ένα θέατρο αντάξιο του πολιτιστικού συμβολισμού του κλασικού δράματος, αλλά σε αυτόν οφείλεται η πρώτη επίσημη καταγραφή των σωζόμενων θεατρικών έργων των τριών Τραγικών και η δημόσια απόδοση τιμής και αναγνώρισής τους με το μεταθανάτιο μνημείο του⁵³ στην κύρια είσοδο του θεάτρου.⁵⁴ Το μνημείο αυτό σε αντιπαράβολή με το πολυσυζητημένο του Αστυδάμαντος καθίστανται μάρτυρες τόσο της σύγκρουσης συντηρητικών και ανανεωτικών ιδεολογιών στην Αθήνα του 4^{ου} αι. π.Χ. όσο και της κλασικιστικής στροφής που σηματοδοτεί η ανανεωτική πολιτιστική πολιτική του Λυκούργου με πρότυπο την ένδοξη περίκλεια περίοδο. Σε ένα μεταλλασσόμενο πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον στο εξωτερικό και φαινόμενα κρίσης των κλασικών αξιών στο εσωτερικό, ο Λυκούργος προσέδωσε στο θέατρο την αναγκαία σύνδεση με τη λαμπρή κορύφωσή του καθιστώντάς το διαχρονικό μορφολογικό και εννοιολογικό πρότυπο για τον ελληνορωμαϊκό και σύγχρονο κόσμο.

CHRISTINA PAPASTAMATI-VON MOOCK – ATHINA SAMARA

The Theatre of Dionysus Eleuthereus: the statue base of Astydamos and chronological issues of the ‘Lycurgan’ phase

Since the time of Wilhelm Dörpfeld (1896), the base of the honorific statue of Astydamos the Younger has occupied a central place in archaeological research relating to the chronology of the rebuilding of the Theatre of Dionysus in stone. The particularly ingenious scheme of fitting the base onto the end of the retaining wall of the west parodos has led to a variety of interpretations and disagreements. New archaeological observations and data that emerged when the base was recently restored to its original location, in combination with pertinent detailed information from textual sources concerning its controversial erection in 340 BC, contribute to the interpretation and better understanding of this particular monument in its historical context while also resolving issues associated with the so-called Lycurgan phase of this Athenian theatre.

⁵³ Βλ. C. Vorster, “Die Porträts des 4. Jhs. v. Chr.,” στο: P.C. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II: Klassische Plastik*, Mainz 2004, 415–418 εικ. 389-392· Παπασταμάτη-von Moock, Menander ό.π. (σημ. 4).

⁵⁴ Βλ. Παπασταμάτη-von Moock, Menander ό.π. (σημ. 4). Για νέα στοιχεία σχετικά, βλ. Παπασταμάτη-von Moock, ‘Lycurgan’ Phase ό.π. (σημ. 3).

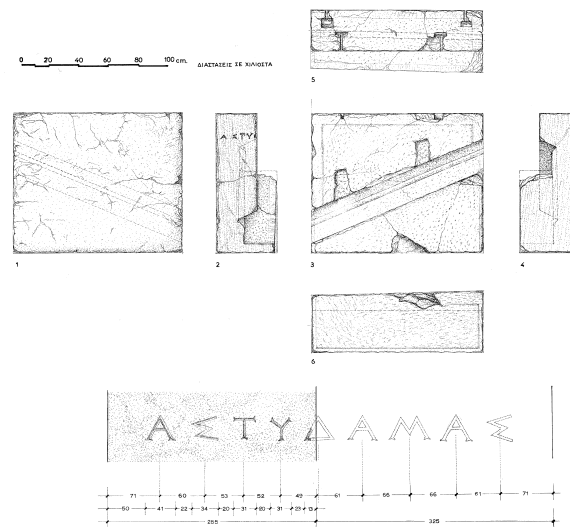
Εικ. 1: Γενική άποψη του Θεάτρου του Διονύσου από ΒΑ. με μερικώς αποκατεστημένο το βάθρο του Αστυδάμαντος στην απόληξη του αναλήμματος της δυτικής παρόδου (όπου βέλος).

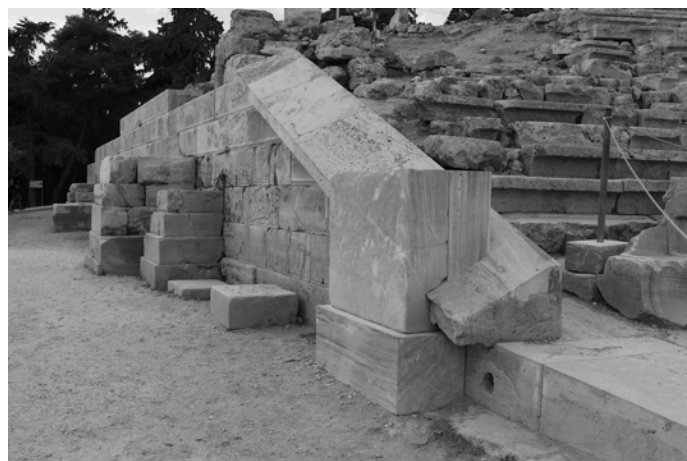
Εικ. 2: Αρχαίος λίθος από τον ενεπίγραφο κορμό του βάθρου του Αστυδάμαντος – Στενή πλευρά με τμήμα επιγραφής.

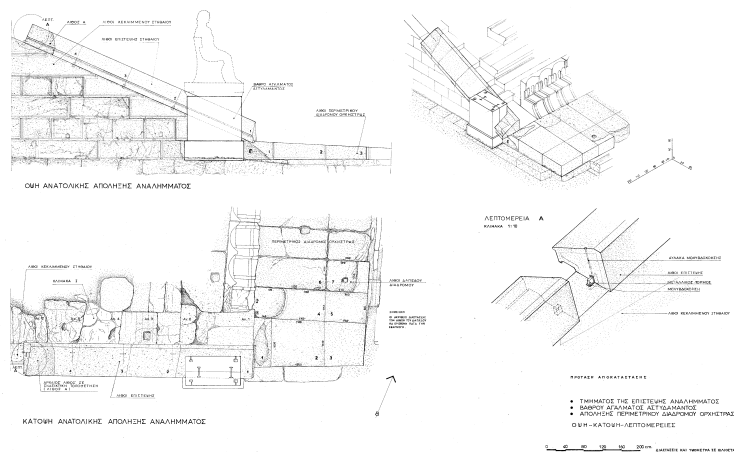
Εικ. 3: Αρχαίος λίθος βάθρου του Αστυδάμαντος – Εσωτερική μακρά πλευρά.

Εικ. 4: Αρχαίος λίθος από τον ενεπίγραφο κορμό του βάθρου του αγάλματος του Αστυδάμαντος με γραφική αποκατάσταση επιγραφής (Σχεδίαση: Δ. Κουλιάδης).

Εικ. 5: Μετά την πρόσφατη μερική αποκατάσταση (2007) της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου και του βάθρου του Αστυδάμαντος στην αρχική του θέση.

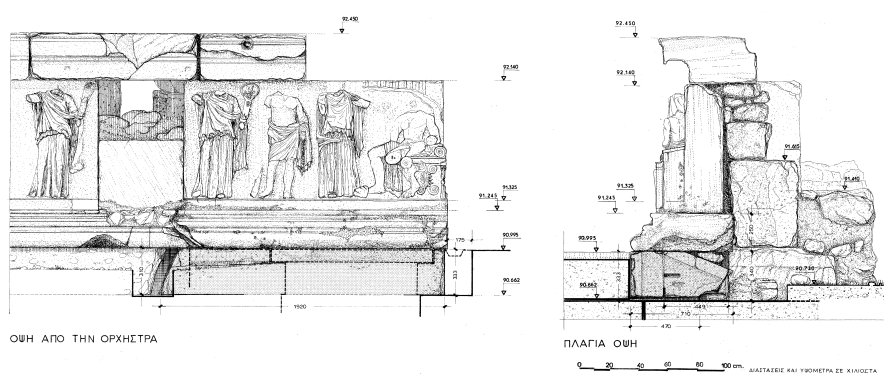
Εικ. 6: Πρόταση μερικής αποκατάστασης της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου και του βάθρου του αγάλματος του ποιητή Αστυδάμαντος, με υποθετική γραφική αποκατάσταση της ελλείπουσας επίστεψης του βάθρου και του αγάλματος (Σχεδιάση: Α. Σαμαρά-Δ. Κουλιάδης).

Εικ. 7: Λίθος Α: διάσπαρτο τμήμα λίθου της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου με χαρακτηριστικά τεχνικά στοιχεία στη δυτική πλευρά ώσεως.

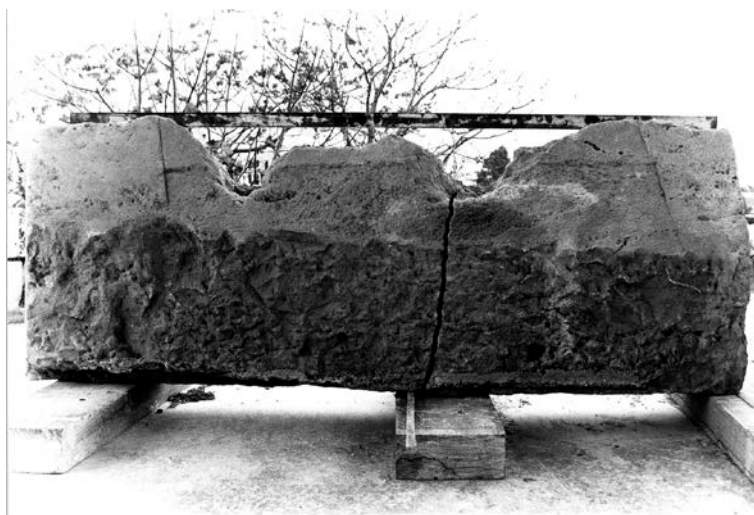
Εικ. 8: Ανατολική απόληξη αναλήμματος δυτικής παρόδου με ίχνη έδρασης και επαφής του βάθρου του Αστυδάμαντος στην περιοχή αυτή.

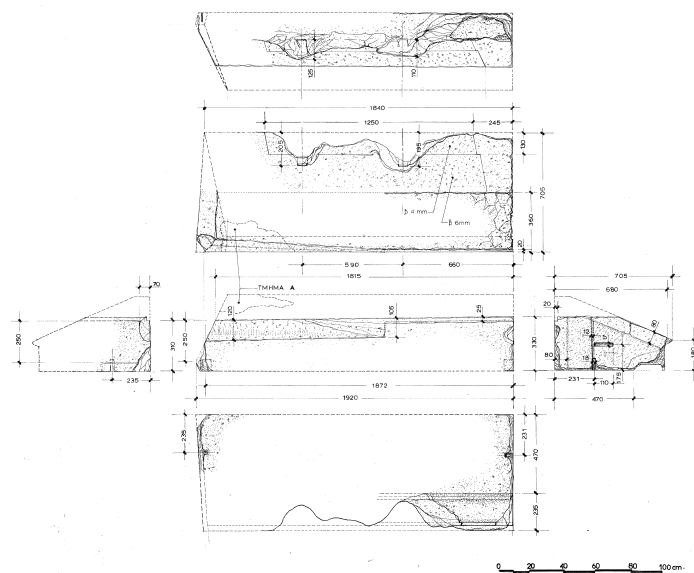
Εικ. 9: Υστερορωμαϊκό Βήμα του Φαίδρου – Δυτική απόληξη με εντοιχισμένο τον καταληκτήριο λίθο της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου στο θεμέλιο (Σχεδίαση: Δ. Κουλιάδης).

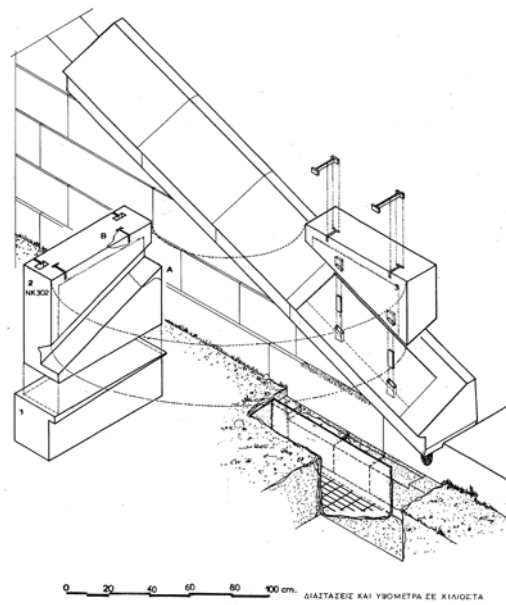
Εικ. 10: Υστερορωμαϊκό Βήμα του Φαίδρου – Θεμέλιο του δυτικού άκρου με τον καταληκτήριο λίθο της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου, πριν την αφαίρεση.

Εικ. 11: Καταληκτικός λίθος της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου με απολαξευμένη την άνω επιφάνεια και με τις εγχοπές προσαρμογής του βάθρου του Αστυδάμαντος.

Εικ. 12: Καταληκτικός λίθος της επίστεψης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου, με γραφική αποκατάσταση (Σχεδίαση: Δ. Κουλιάδης).

Εικ. 13: Αξονομετρικό σχέδιο της αποκατάστασης του βάθρου του Αστυδάμαντος με τα τεχνικά στοιχεία σύνδεσης.

Εικ. 14: Εργασίες μερικής αποκατάστασης του αναλήμματος της δυτικής παρόδου – Εμπλοκή λίθων κεκλιμένου στηθαίου αναλήμματος και αναβαθμών κλίμακας, από Β.

